

Fehér Ferenc Dosztojevszkij-tanulmányáról

Tolsztoj és Dosztojevszkij helye, gondolati és művészi értékelése régóta egyik központi kérdése a modern irodalom elméletének. Itt most, mivel Dosztojevszkij megfelelő értékeléséről van szó, természetesen mellőzzük a Tolsztoj körül felmerülő vitakérdéseket. Így például azt, hogy amikor bírálói döntő szerepét a legmodernebb irodalom sajátos kialakulásában jellemzik, kénytelenek ugyanakkor arra is rámutatni, hogy Tolsztoj joggal érezhette magát Homérosz legitim utódjának. Ez a paradoxia arra is rámutat, hogy nemcsak a modern irodalom felbomlásáról, hanem egyuttal és attól elválaszthatatlanul megújulási korszakáról is szó van.

Mindez még fokozottabb mértékben érvényes Dosztojevszkijre mint világirodalmi jelenségre. Ha nála egyfelől a felbomlási tényezők erősödni látszanak, úgy ez nem véletlen, hiszen Dosztojevszkij mint az "Ifju" utolsó fejezetében kifejtette, ellentétképp főleg Tolsztojjal, egy új társadalmi korszak világirodalmi megtestesítője. De ezt itt úgy fejezi ki, hogy az ő világa a "véletlen családok világa". Ezzel érdekes - és Fehér Ferenc tanulmánya előtt fel nem ismert és így nem elemzett módon - nyilvánvalóvá válik, milyen erősen konvergálnak a nagy epikus intuitív /persze alkotás közben tudatosodó/ meglátásai a marxi társadalomelemzés döntő módon újító, de még alig felismert és szinte soha sem tudatosan alkalmazott kategóriáival.

Marx már a "Német ideológiá"-ban /tehát fiatalkorában/ megállapítja, hogy az igazán fejlett, a következetesen társadalmiasodott társadalomban, a kapitalistában, az egyes ember viszonya saját társadalmiasságához véletlen formákat ölt, amennyiben objektíve elhalnak azok a primitívebb társadalmakat jellemző társadalmi formák /rendiség, stb./, amelyek a fejlődés korábbi fokain az egyes ember cselekvéseit a társadalom egészéhez kapcsolták és azoknak bizonyos "természetadta", persze társadalmilag korlátozott szükségszerűséget adtak. A véletlenszerűséget itt persze nem szabad - és Fehér Ferenc mindig távol is áll ettől - mint a szükségszerűség merev, logikai jellegű ellentétét felfogni. Az ilyen véletlenek léte a kapitalizmus embere számára szükségszerűen van megadva. A véletlenszerűségek abban csúcsosodnak ki, hogy az általuk társadalmilag kialakult meghatározott mozgási tér az emberi cselekvési módoknak változatos, ellentmondásokkal teli feltételeket szab. Így a cselekvéseknek itt is egyedül a mindenkor i tár-

sadalmi lét adhat megvalósulási lehetőségeket és ezekben, ezek közvetítésével társadalmi szükségszerűséget.

Midőn e jelenségtípusnak megértése Marx tanításai következtében lehetővé vált, ezzel lehetővé válik az egyéni és véletlen /véletlenül szükségszerű/ cselekvési- és életformákat mint az új társadalmi fokon létrejött emberi nembeliségi formákat megvalósítani és felfoghatóvá tenni. Közismert - bár éppen az ilyen jelenségek marxista feldolgozásban ritkán szerepelnek -, hogy Marx Feuerbach-bírálatában élesen szembehelyezi a pusztán biológiai lét néma nembeliségét e némaságnak az emberi, a társadalmi fejlődésben végbement megszűnésével. Mert bármennyire és bármennyire alapvető változásoknak van is alávetve az emberi nem fejlődése, a pusztán biológiai nembeliséggel szemben mindenütt immár nem néma nembeliség áll szemben. Ez, ismételjük, nem zárja ki a változásokat, a fejlődést, a minőségileg új cselekvési szintvonalok létrejöttét, sőt szükségszerűen előírja azokat.

A modern individualizmus legtöbb marxista bírálója értetlenül megy el ezek mellett az alapvető tények mellett. És csakugyan, hogyha a társadalmat a polgári szociológia látszatra konkrét, de a tudományos valóságban mélyen és eltorzítóan elvont módszerei segítségével próbálják e jelenségeket megérteni, szükségképpen eljutnak az egyéniség kibontakozásának és az emberiség nembeli fejlődésének elvont /és ezért terméketlen/ ellentmondásosságához. Akár a Gide-féle "action gratuite"-ben kicsucsosodó, akár a kezdődő egzisztencializmus /Schelertől és Heideggertől a fiatal Sartre-ig/ egyéniség felfogásában megjelenő elképzeléseket nézzük, mindenütt megállapíthatjuk ezt a konstruáltan merev, és ezért a lényegét eltorzító ellentmondásosságot.

Fehér Ferenc nagy érdeme, hogy különleges polémikák nélkül, Marx helyes megértése alapján a XIX. század végének individualizmusát és az emberi /tehát: nem néma/ nembeliség történelmi fejlődésfokait vizsgálja elsősorban. Ebből pedig önként következik, hogy a költői alkotás gondolati alapvetésének elemzése és bírálata az igazi marxista módszerben nyeri el megalapozást: a sikerült, a nagy alkotás ideológiai előfeltétele, hogy az író a legvéletlenszerűbben cselekvő alakjainak mind egészükben mind egyes megnyilvánulásaikban szakadatlan figyelemmel kísérje, és kefezésre juttassa a korszak nyíltan vagy leplezve, közvetlenül vagy esetleg bonyolult közvetítéseken keresztül megnyilvánuló új típusu emberi nembeliségét. Fehér Ferenc így helyesen állítja Dosztojevszkij alkotási módjának ezt az oldalát az előtérbe, és ezzel megmutatja nemcsak azt, miben tér el az előtte járt klasszi-

kusoktól /sőt nagy kortársától, Tolsztojtól is/, hanem ugyanakkor azt is feltárja, miben állnak bizonyos közös vonásai, mint nagy művészek, az alkotásmód azonos jellegű végső elvi alapfeltételeivel.

Természetesen: a Dosztojevszkij-kérdés nemcsak az európai kapitalizmus létrehozta egyetemes társadalmi fejlődés nagy megnyilvánulása, hanem egyszersmind és elválaszthatatlanul ~~xxxxxxxxxxx~~ a sajátos orosz fejlődésé is. Ez magábanvéve persze közismert és elismert tény. Turgenyev nemzetközi hatása óta mindenki tudja, hogy a nagy modern irodalom legujabbkori fejlődése éppen itt hozta létre a maga csúcspontjait. Ilymódon az elmúlt századvégi irodalom stílusmeghatározásának európai kérdéseit elsősorban éppen Dosztojevszkij művei vetik fel és megoldási útjuk messzemenően a sajátos orosz fejlődés nagy kérdéseivel kapcsolódik össze.

Ezt természetesen Fehér Ferenc is világosan látja. Tanulmánya nem is tér ki problémakorének eme kettőssége elől. De mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy a szerző itt is a marxizmus útjain halad, mégpedig eddig még ki nem taposott útjain. Tudvalevő: Marx többször is beszélt az orosz fejlődés sajátos irányzatairól, éppen arra helyezve a hangsúlyt, hogy ^{az} amit ő maga a kapitalizmus "eredeti akkumulációjától" irt, az nem tekintendő az általános gazdasági fejlődés történetfilozófiai elvének, amelynek a gazdaságok fejlődése minden körülmények között alá volna ^{val} vetve. E felfogás visszaállításával létrejövő új kapcsolatok hívják fel arra, /főleg az oroszok/ figyelmét, hogy a régi földközösség maradványaiból nem okvetlenül kell nyugati értelemben vett parasztkisajátításnak következnie. Egyszerűen, hogy akkor /a múlt század hetvenes és nyolcvanas éveiben/ még nyitva áll az út Oroszországban a régi földközösség demokratikus /nem szabványosan kapitalista/ megoldása felé.

Nem itt a helye annak, hogy e marxi gondolatok valóságos hatását az orosz fejlődésre akárcsak vázlatosan is jellemezzük. De kiemelendő Fehér Ferencnek nagy érdeme abban, hogy a Dosztojevszkij teremtette sajátos világnak megmagyarázásában nagy nyomatékkal visszaatal Marx eme, ma meglehetősen elfeledett gondolatmeneteire.

Mi ennek elméleti és történelmi jelentősége? A vulgáris marxizmus és a polgári vulgáris haladáselméletek Dosztojevszkijt egyszerűen reakciónak minősítették és mereven szembehelyezték az orosz, az európai civilizáció haladónak minősített útjaival. Ismét nem e megjegyzések feladata ama Dosztojevszkij-lelkessedés bírálata, mely boldogan könyveli el és dicsőíti Dosztojevszkijt mint valóban konzervatív-reakciós művészt és ideológust.

De meg kell állapítani, hogy Dosztojevskij igazi világhatása nem ezen, sőt mégcsak nem is elsősorban ezen alapult. Egyre szaporodott azoknak száma és sulya, akik összefüggéseket láttak és állapítottak meg a Dosztojevskij művek alapeszméi és az orosz progresszív demokratikus gondolkodás döntő irányzati között, akik így ré-
eszméltek Dosztojevskij és az orosz plebejus-demokratikus tendenciák valódi összefüggésére. Tolsztojról már maga Lenin állapította meg, hogy - ellentétben a Plehanov "ortodoxiával" - ez előtt a gróf előtt nem volt paraszt az orosz irodalomban. Sajnos a Dosztojevskij plebejus jellege iránt még Leninnek sem volt érzéke. Így messzemenően, ha nem is egészen egyértelműen belső ellentmondásokkal teli a Dosztojevskij-értékelések nagyrésze, éppen azért, mert nem képesek a műveiből kiáradó demokratizmust a róla elterjedt közfelfogással és egyes - nem egyszer haladásellenes - kijelentéseivel összhangba hozni. Fegér Ferenc elemzéseinek másik kiemelkedő érdeme, hogy Marx valódi, az orosz fejlődésről alkotott megállapításaiból indul ki, és ezeknek segítségével képes Dosztojevskij igazi helyét az orosz demokratikus fejlődésben, a korszakalkotó orosz irodalmi fellendülésben konkrétan meghatározni.

Mivel a művek konkrét elemzésében a,marxi alapvetés mind az európai kultúra összmenetéről, mind az orosz fejlődés haladó lehetőségeiről Dosztojevskij művészetének részletekbe menő konkrét és helyes kritikai feltárásához vezet, azt hiszem joggal tekinthetjük Fehér Ferenc e művét egy új fejlődési szakasz beindításának az egész Dosztojevskij irodalomban.

Budapest, 1970. december 24-én.

MTA FIL. INT.
Lukács Arch.

/Lukács György akadémikus/